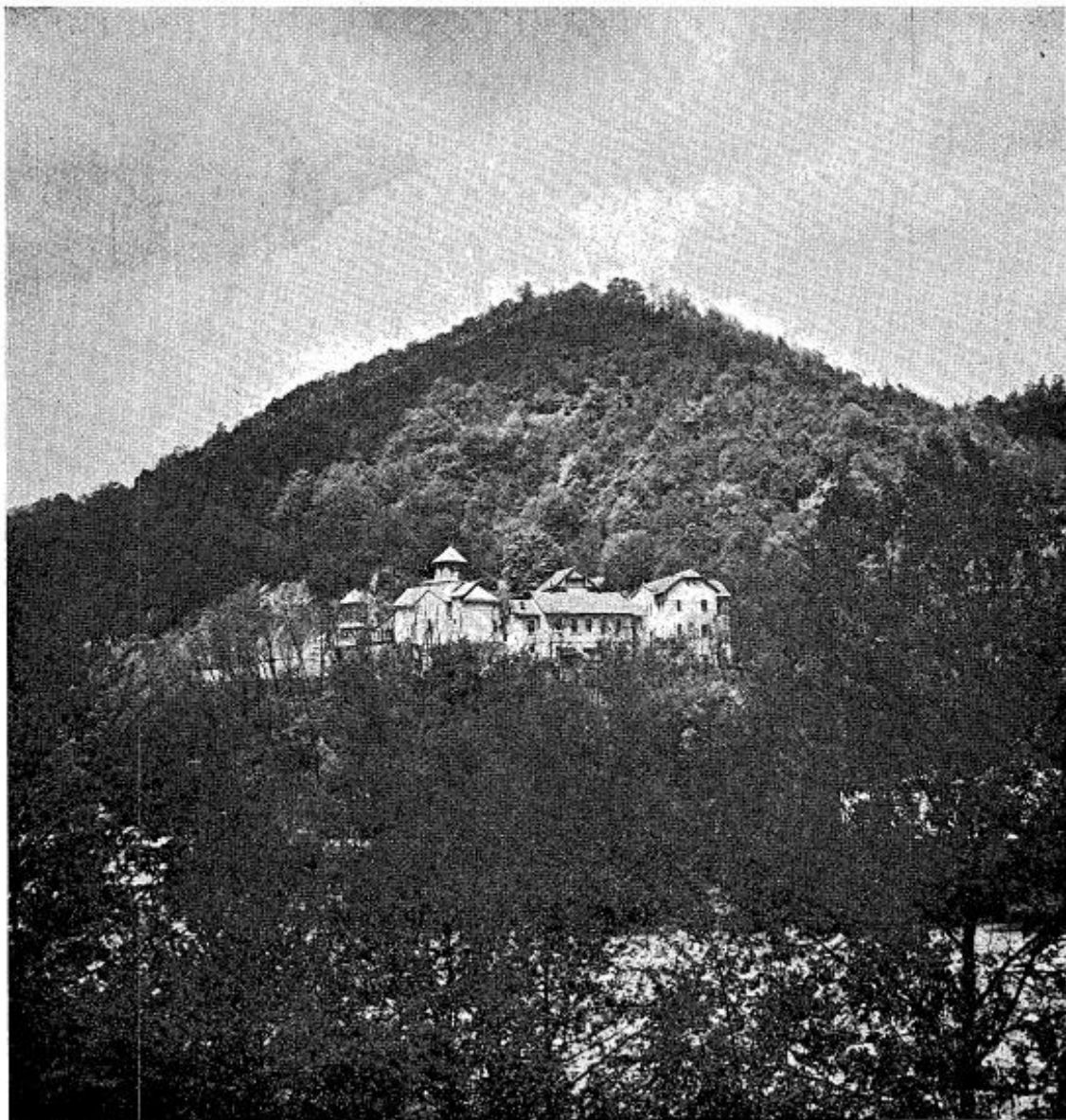

1. Манастир Благовештење, под Кабларом, изглед манастира са југоистока, пре радова

1. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, aspect du monastère du côté sud-est, avant les travaux

БЛАГОВЕШТЕЊЕ ПОД КАБЛАРОМ

Конзерваторски и испитивачки радови

Поред Овчар Бање, испод Каблара, налази се манастир са црквом посвећеном Благовештењу. Према натпису изнад западних врата, црква је подигнута **1602.** године. Нема много података који се односе на историју ове грађевине и манастира. Извесни извори и путописци помињу неке важније догађаје из његове прошлости, али

се на основу тих података она не може у целини утврдити.

Први познати догађај из историје овога манастира је изградња гробнице за смедеревског митрополита Софронија **1618/19.** године. Следећи важан датум је **1632.** година када је црква живописана и најзад **1644.** када су извршене поправке на манастиру и он покривен шиндром. После тог **времена** подаци су сасвим оскудни. У манастирском

катастигу је забележено препокривање цркве 1809. године. Убрзо иза тога, године 1826. Јоаким Вујић је већ затекао манастир попаљен, после чега је уследило 1865. поновно препокривање цркве, постављање олука, решетки на прозорима и друге поправке, те је у време Каницовог обиласка манастира (1866. или 1867. године), црква била у употреби, а манастир имао четири монаха. Од Каница сазнајемо да је црква имала у то време дрвени кровни покривач и да је пред црквом био дрвени трем.¹

У манастирском катастигу је забележено да је 1869. године сазидан конак северно од цркве, а да је 1895. због склоности паду црква престала да ради. На основу саопштења свештеника Милоја Марића, црква је 1906. године темељније поправљена.² Врста тих поправки није позната. Једино се, на основу једне дописнице из архиве Народног музеја у Чачку, која је писана 1911. године, може утврдити да је црква тих година била цела и да је била покривена клисом. Доцније црква је поново поправљана. Постављен је бетонски обруч око њених темеља, постављене жељезне затеге и црква покривена лимом. Ове поправке су вероватно вршене тридесетих година овога века, када је на сличан начин осигуран већи број објеката. У то време је по свој прилици дозидана испред наоса припрата. На основу поменутог фотографије из 1911., би се наиме, могло закључити да је пред црквом још увек био трем. Фотографија није довољно јасна, али су зато сасвим поуздани подаци које даје В. Петковић 1923. године, а којима се изгледа служио и при обради текста за „Преглед црквених споменика“, где он изричито каже да је пред црквом „трем на дрвеним дирецима“. Овај опис не одговара изгледу затечене приправе, те је извесно да је она настала иза Петковићева обиласка манастира 1923. године.

¹ О манастиру Благовештењу писали су: F. Kanitz, *Serbien, Leipzig* 1868, 1490151; J. Вујић, *Путешествије по Србији*, издање СК задруге, II, Београд 1901—159—161; В. Петковић, *Старине*, Београд 1923; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повеснису српског народа*, Београд 1950, 27—29; Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Споменици културе у Овчарско Кабларској клисури и њеној околини*, *Старинар*, НС књ. I, Београд 1950, 100—102; С. Душанић и Р. Николић, *Овчарско-Кабларски манастири*, Београд 1963, 17—31; М. Ђоровић — Љубинковић, *Средњовековни дуборез*, Београд 1965, 90, 103, 104, 130, 131, т. II.

² Изводи из манастирског катастига и изтава свештеника М. Марића, добијени су од Душанке Банковић — Вучићевић, кустоса Народног музеја у Чачку.

Првих деценија овога века, манастир је доживео знатнији просперитет. У кратком временском размаку изграђена су два конака: један на источној страни цркве 1920. а други на североисточној, 1932. године. (пл. I).

* *

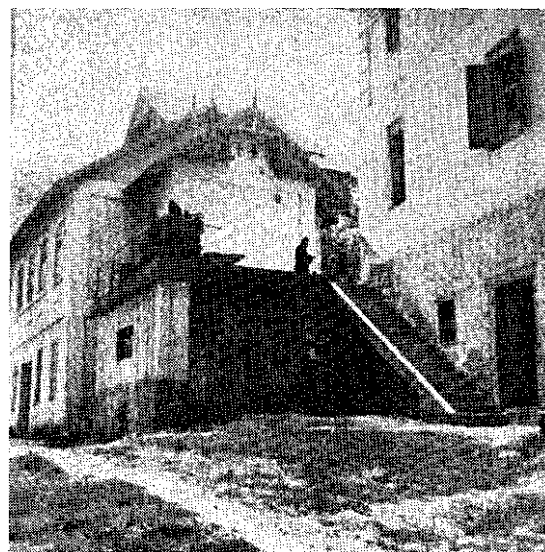
Стабилност манастирске цркве је у два маха у новије време била озбиљно доведена у питање. Први пут приликом пробијања тунела за жељезницу у непосредној близини манастира. Том приликом је црква испуцала на више места због чега су постављене у горњој зони поменуте затеге, анкерване у периметралне зидове. Тиме није обезбеђен централни део цркве, односно није учвршћена сама купола, јер затеге пролазе кроз пиластре, носаче куполе, неповезујући се међусобно изнад ослонца. Том приликом начињен је са спољне стране око темеља цркве обруч од набијеног бетона ширине 0,50—0,70 м и дубине 0,70 м којим је у већој мери учвршћена грађевина и спречено померање њене суперструкције.

Следећи поремећај настао је за време пробијања тунела испод манастира за електрану. Тада су се појавиле бројне пукотине на фасади цркве и настало знатније размицање сводара на луцима, носачима куполе. Због таквог стања грађевине, 1966. године, на иницијативу Народног музеја у Чачку, започели су радови на њеном обезбеђењу. Те године на основу пројекта инг. арх. О. Храбовског за прву етапу радова, постављена је потпорна конструкција у поткуполном делу и извесна армиранобетонска ојачања у подножју цркве. Даља испитивања и израду пројекта. Народни музеј у Чачку поверио је инг. О. Храбовском, доценту Архитектонског факултета у Београду и арх. М. Чанак Медић, вишем конзерватору, у то време у Југословенском институту за заштиту споменика културе. Тако су маја 1967. године започела испитивања на цркви ради израде пројекта за њену потпуну стабилизацију, ревалоризацију и уређење манастирског дворишта, а исте године и сами конзерваторски радови.

Манастирско двориште

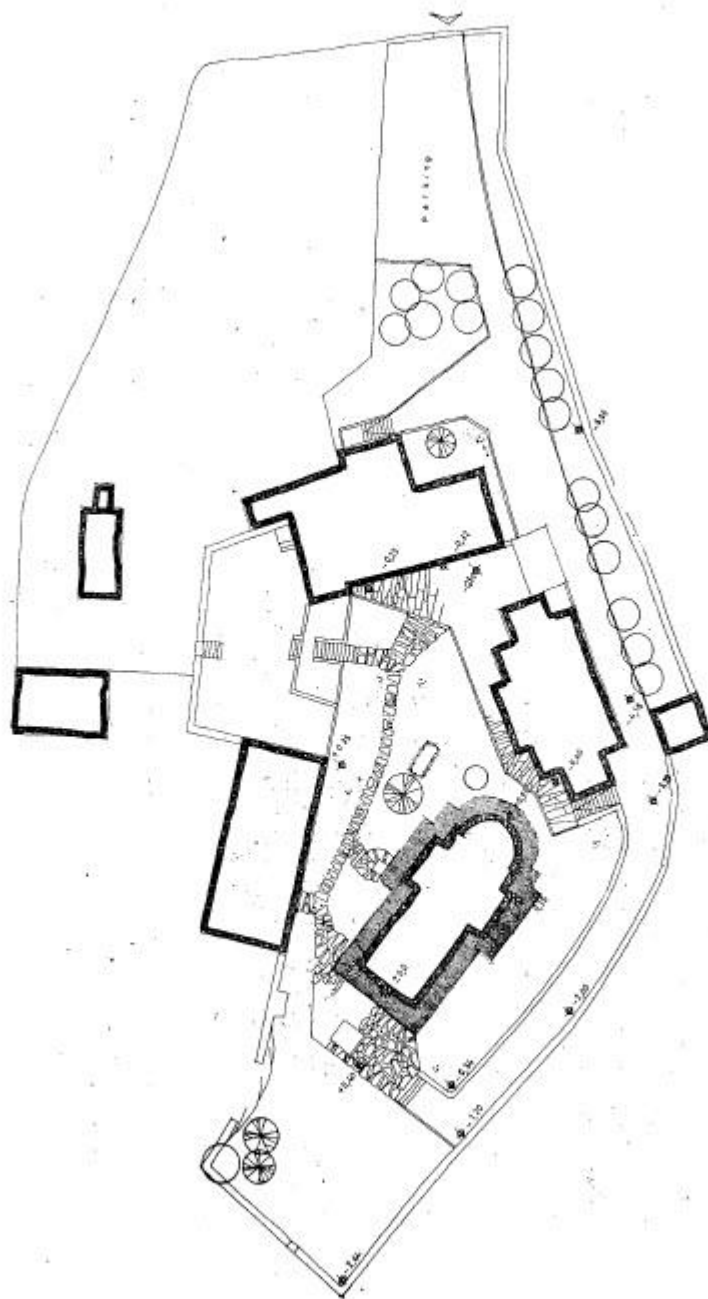
Око цркве саграђене почетком XVII века, постојали су конаци који се помињу већ 1644. године. Од њих се ни један није сачувао. Данас, постоје само три конака (сл. 1), један саграђен 1869. године и два из дру ге и треће деценије овога века. Од времена

2. Манастир Благовештење, под Кабларом,
прилаз цркви из 1967. године
2. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar,
accès au monastère de l'an 1967

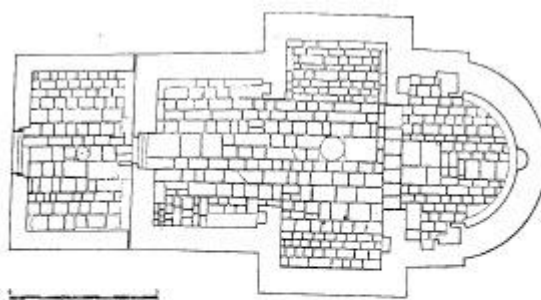

Скица. за реконструкцију прилазног дела
Esquisse pour la reconstruction des parties d'accès

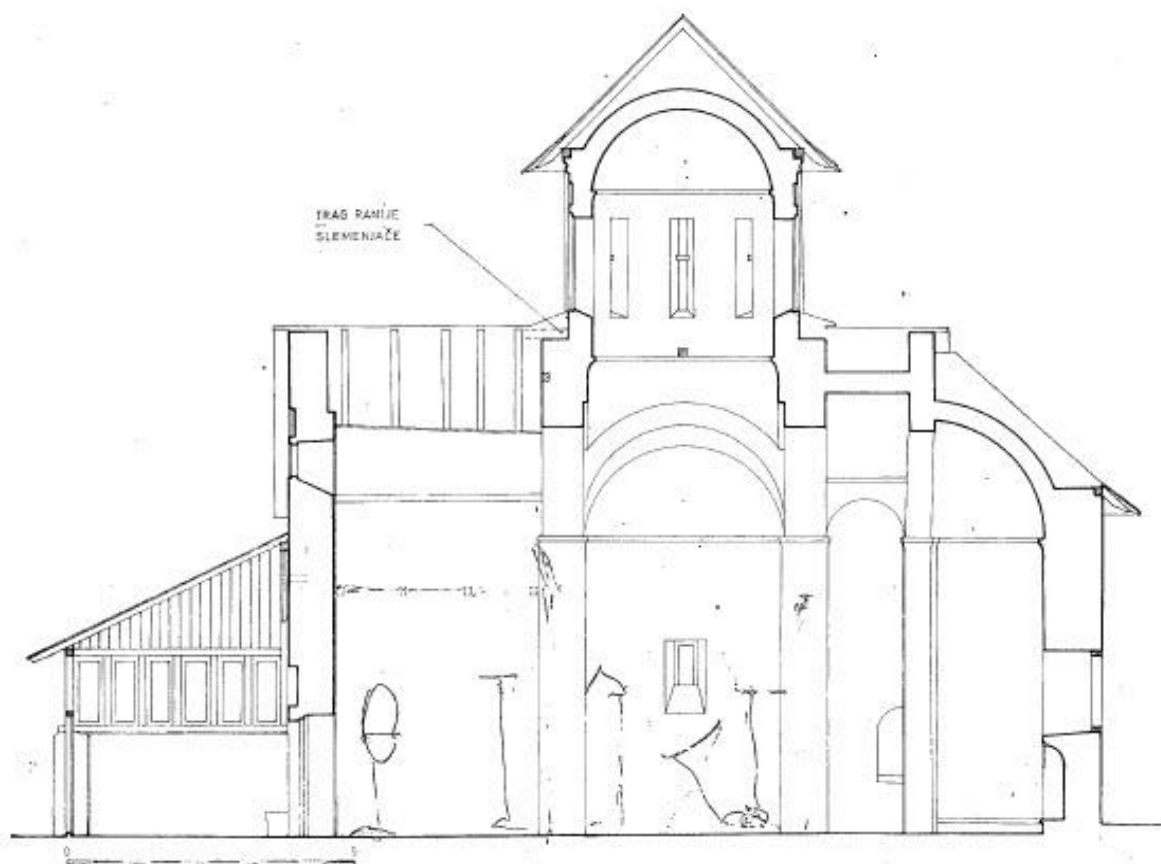

када су саграђена два задња конака могуће је пратити промене које су настајале у манастирском дворишту. Одмах иза изградње два поменути конака и формирања степенстих тераса између конака на северној и конака на североисточној страни цркве, прилаз манастирском дворишту је био са северне стране, преко поменутих тераса. Данашњи улаз у манастир је дакле, сасвим скорашњег датума. Од данашњег улаза, за прилаз цркви могао се користити пролаз кроз североисточни конак, који је у новије време затворен. После тога коришћено је степениште на југозападној страни цркве, а тек су 1967. године начињене степенице уз источни зид конака из 1932. године. Нешто пре тога саграђена је између два новија конака просторија која служи за гаражу и тераса над њом. Тим доградњама је прилаз цркви постао сасвим неугледан (сл. 2). Пошто се поред цркве и све грађевине у њеној непосредној близини морају посматрати као део јединствено целине без обзира да ли имају или не историјскоуметничку вредност, сваки рад у манастирском

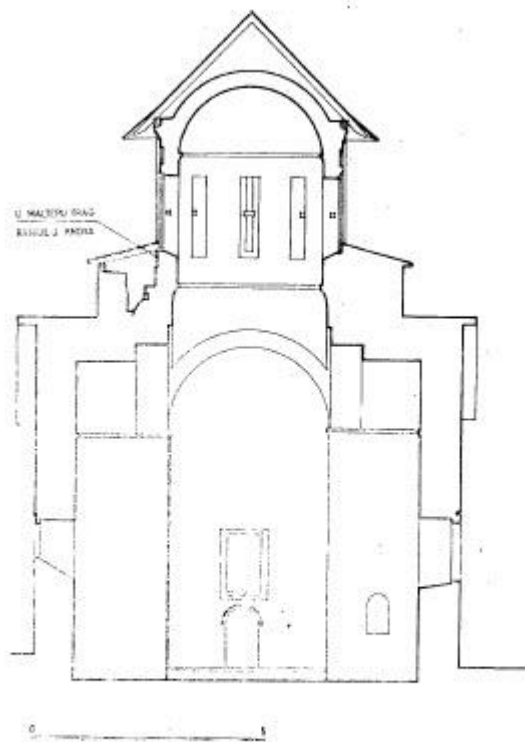

II. Манастир Благовештење, под Кабларом, основа цркве на 2,00 м висине, стање 1967. г.
II. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, base de l'église à 2,00 m de hauteur, état en 1967

III. Манастир Благовештење, под Кабларом, подужни пресек, стање 1967. године.

III. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, coupe en longueur, état en 1967

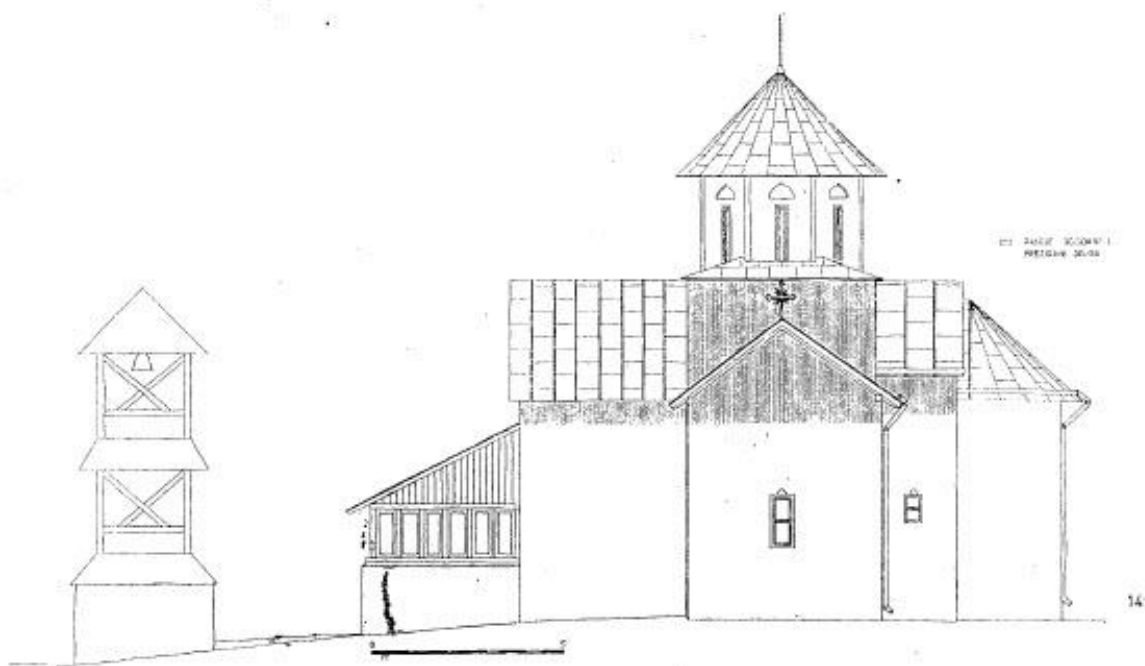

IV. Манастир Благовештење, под Кабларом, попречни пресек, стање 1967. године
IV. Le monastère Blagovestjenje, sous Kablar, coupe en transversale, état en 1967

дворишту (бојење фасада конака, уређење стаза, сађење дрвећа или другог зеленила итд), мора бити у сагласности са програмом конзерваторских радова.

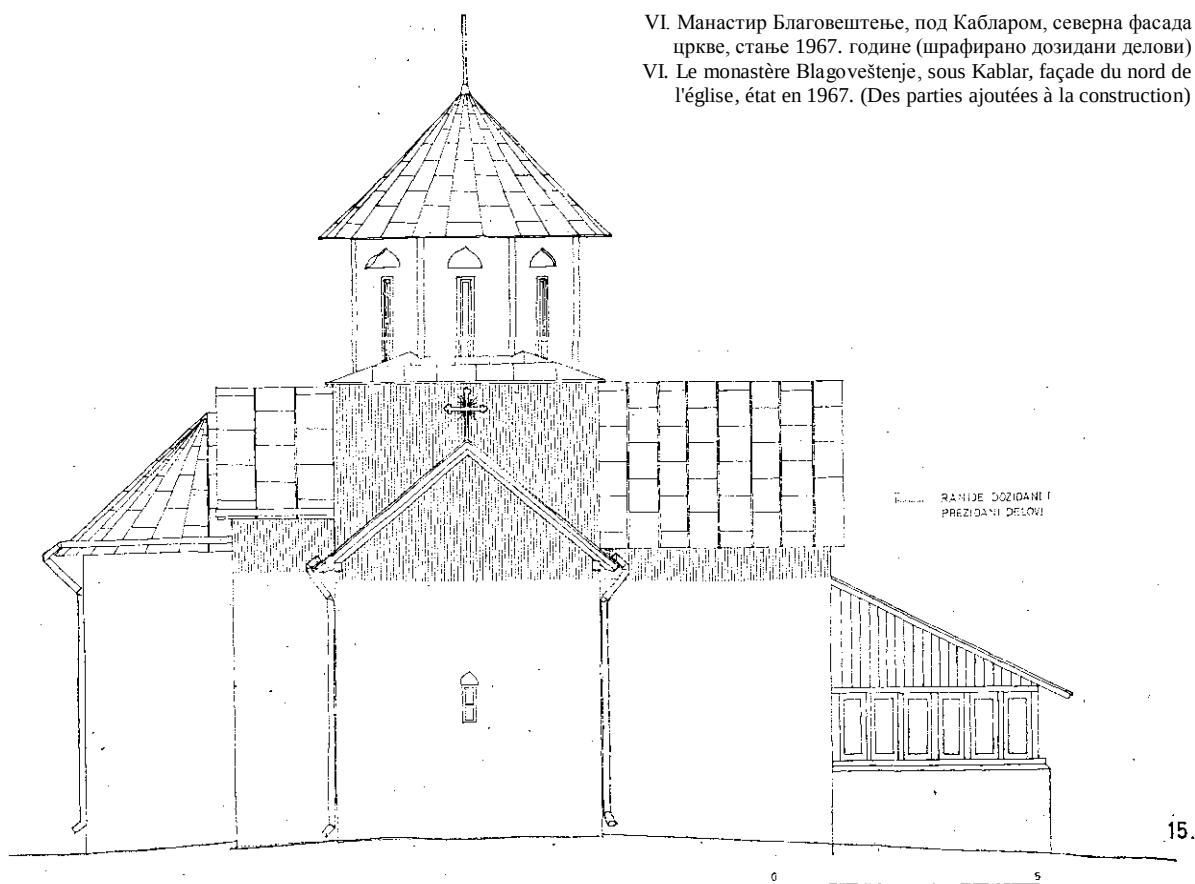
Уређење унутрашњег манастирског дворишта предложено је у две варијанте од којих ће бити приказана само она коју је усвојила стручна комисија (пл. I). Предвиђено је поновно отварање улаза у унутрашње двориште кроз конак на североисточној страни за монахе и госте манастира, а прилаз цркви за остале посетиоце рампом која води до њеног улаза или степеништем уз конак са источне стране цркве. Степениште из 1967. године било би уклоњено. Такође је предвиђено да се поруши просторија између конака на источној и оног на североисточној страни и начини нова са истом функцијом, прикладније форме. На приложеној скици приказан је нови изглед тога дела манастира (упореди са фотографијом бр. 2).

Оквир цркве као што смо рекли, чине три конака. За конак из 1869. године (сл. 3) је начињен пројекат којим су предвиђени потребни конзерваторски радови и адаптација конака за музејске сврхе. На друга два конака такође би требало извести извесне радове. Конак из 1920. године грађен је у стилу ловачких кућа, али његови облици

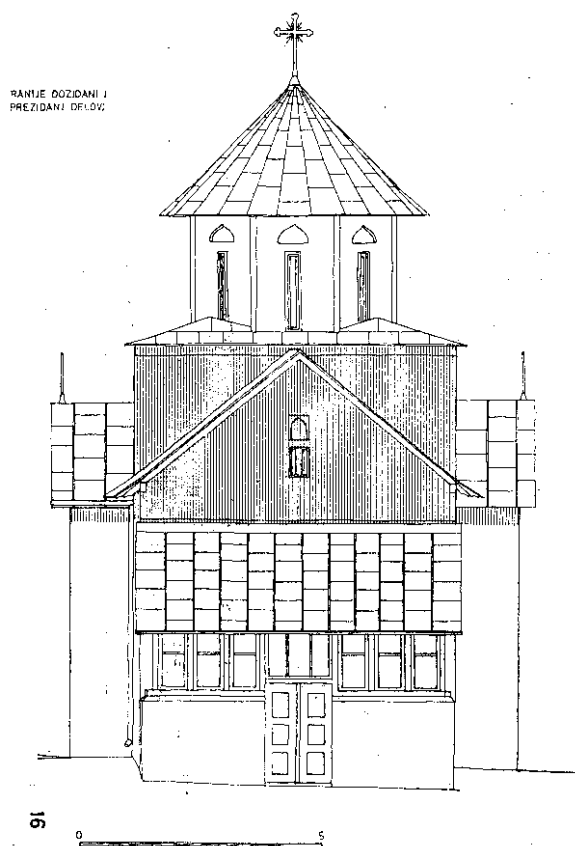
V. Манастир Благовештење, под Кабларом, јужна фасада цркве, стање 1967. године (шрафирано дозидани делови)

V. Le monastère Blagovestjenje, sous Kablar, façade du sud de l'église, état en 1967. (Des parties ajoutées à la construction)

нису дисхармонични (сл. 4). Игра његових кровава је, међутим, веома немирна да би он чинио добар оквир цркви манастира. Поред тога његов централни, највиши део заклања у великој мери цркву, а нема никакву функцију. Тај део конака могао би се уклонити, чиме би се уједно ублажила његова разуђеност. Други конак, онај из 1932. године, има далеко неугледнији изглед (сл. 5). Сличну његовој декорацији имале су зграде жељезничких станица грађене између два рата. Ипак, зграда има извесних класицистичких елемената, те би се уклањањем декорације у виду испуштених опека око прозора и сличних украса, као и бојењем фасада по угледу на грађевине класицизма, створио добар оквир цркви манастира.

Поред ових интервенција, пројектом је предвиђена израда нових пешачких стаза у

унутрашњем манастирском дворишту, као и извесни мањи радови на потпорним зидовима тераса између северног и североисточног конака: уклањање горњих бетонских делова, чишћење спојница и замена данашњих бетонских степеница, каменим.

Црква

Црква је једнобродна са трансептом, полукружном апсидом на источној и доцније дозиданом припратом на западној страни (пл. II). Брод цркве издељен је на три травеја. Над средњим, квадратне основе изграђено је кубе на пандантифима које се ослања на полукружне попречне луке брода и трансепта (пл. III, IV). Травеј уз апсиду у склопу је олтарског простора. Он је засведен сводом елипсастог облика, а кракови трансепта полукружним. У западном травеју наоса начињен је сегментне форме, дрвени свод.

Фасаде цркве, изузев тамбура куполе, су биле малтерисане. На њима нема никаквих декорација изузев на тамбуру. Он је осмоугаоне основе са тричетврт колонетама на угловима које се при врху утапају у завршни, профилисани венац. Над правоугаоним прозорским оквирима су линете оживалне форме.

Врата и прозори на цркви су сасвим једноставне обраде. Црква има једна врата засведена архитравом изнад којег је полукружна ниша. Од прозора у доњој зони само је један био сачуван у аутентичном облику и то прозор на северном краку трансепта (сл. 8). Сви остали, доцније су били преобликовани.

Од црквеног намештаја треба поменути стари иконостас који је у цркви стајао све до почетка овога века. Тада је један део пренет у Народни музеј у Београду, а извесне иконе су и даље у цркви манастира. Две престоне иконе, које нису чиниле интегрални део старог иконостаса, а које су то место заузимале пре његовог уклањања, налазе се у цркви св. Тројице манастира под Овчаром. Поред тога у манастиру се још увек чува један налоњ и архијерејски престо из XVII века,

У току истраживачких радова 1967. године извршено је детаљно техничко снимање цркве и старог конака из 1869. године, а затим је отворено неколико сонди на фасадама и у унутрашњости цркве ради утврђивања некадашњег облика прозора, обраде фасаде и силуете саме грађевине која се мењала упоредо са изменама кровног покривача. Такође је испитан спој припра-

те и наоса да би се утврдило да ли су њихови зидови у доњем делу једновремени. Отворене су сонде и на местима где су на грађевини постојале веће пукотине, као и око анкера жељезних затега.

Да би се утврдило стање грађевине отворене су сонде на местима где су на фасади биле видљиве пукотине. Показало се да су на истим местима постојале пукотине знатне ширине које су већ у току ранијих поправки пломбиране трпанцем (сл. 6). Поправке су из новијег времена, што се могло закључити по малтеру који је справљан са додатком цемента. Вероватно су из истог времена из којег и жељезне затеге и бетонски обруч око цркве. У то време била је затварана и велика пукотина на почетку кривине апсиде, која се пружа по целој висини и дуж калоте, а исто тако и пукотине између сводара на луциманосачима куполе.

На основу сонде отворене на југоисточном пиластру испод венца, где није било живописа и на основу детаљног мерења тога дела грађевине, констатовано је да су горњи делови пиластера на јужној страни здробљени и да су пиластри померени из вертикалног положаја (сл. 7). Због оштећења пиластара настале су знатне пукотине у теменима трију лукова: источног, јужног и западног.

Описана испитивања стања грађевине послужила су да се сигурније утврди степен поремећаја њене стабилности. Могло се закључити да је црква у сличном стању била и непосредно пре задњих поремећаја, односно да су се недавно само повећале раније настале деформације. Остала испитивања вршена су са циљем да се утврди изворни облик грађевине и све промене које су на њој настале да би се дошло до што сигурнијих основа за њену конзервацију и презентацију. Тако је једини аутентичан прозор на цркви, онај на северном делу трансепта, ослобођен малтера да би се утврдила његова обрада, што је било неопходно за реконструкцију осталих прозора (сл. 8). Код прозора на апсиди и у јужном делу трансепта откривен је горњи део са теменом линете, док је код прозора на јужном зиду олтарског прозора откривен подпрозорник и једна бочна страна (сл. 9—11).

Спој доњег дела зида наоса и припрате показао је да они нису једновременно настали. У доњем делу зида припрате, у висини горње површине поменутог бетонског обруча око цркве примећен је хоризонталан слој малтера. На основу њега је претпостављено да је доњи део једновремен са зидом наоса цркве. Због тога је пробијен

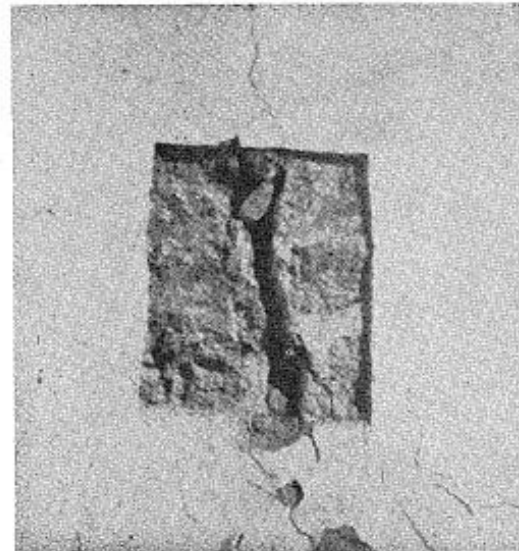
3. Манастир Благовештење, под Кабларом, ко-
нак из 1868. године
3. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, le
konak de l'an 1868

4. Манастир Благовештење, под Кабларом, ко-
нак источно од цркве из 1920. године
4. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, le
konak à l'est de l'église de l'an 1920

5. Манастир Благовештење, под Кабларом, ко-
нак из 1932. године
5. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, le
konak de l'an 1932

6. Манастир Благовештење, под Кабларом,
сонда на месту где се на малтеру фасаде
видела пукотина
6. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar,
sonde à la place où sur le mortier de la façade
se voyait la fissure

бетонски слој до дубине од 50 цм. Дилатација, међутим, која постоји између зида припрате и наоса и даље се настављала (сл. 12). Отворена је сонда и са унутрашње стране да би се утврдило да ли камена клупа у припрати постоји и на јужној страни, јер је њена горња површина у висини хоризонталног слоја малтера, констатованог на спољној страни. Предпостављено је да је камена клупа уоквиравала простор испред цркве и уједно чинила базу дрвеним ступцима трема, као што је случај код извесних примера. Утврђано је (сл. 13), да је клупа залазила у тадашњи зид припрате, а исто тако и слој живописа на западном зиду и да је цело унутрашње лице зида президано.

У току ових испитивања уочено је да су на западном зиду цркве, непоредно уз бордуру која оивичава горњу зону зидних слика, она дакле која је била испод слемена крова, на једнаким растојањима трагови правоугаоних отвора за греде (на плановима обележено тачкасто). На тим местима су биле конзоле које су носиле слемењачу крова, чиме је одређена висина крова, у време живописања цркве, односно положај слемењаче првобитног дрвеног трема.

Следеће питање које је требало испитати односи се на олтарску апсиду. За њу Вук каже да је „надзиђивата“, јер се некада одвалила и срушила доњу страну ћелија. Због тога су сви испитивачи ове цркве мислили да је апсида доцније дозидана. После обијања малтера са њене фасаде, показало се да је доњи део апсиде, до изнад откривеног остака некадашњег каменог оквира прозора, свакако једновремен са осталим делом грађевине. Можда су горњи делови и конха презиђивани, али се ни то није могло утврдити, пошто нема разлике у употребљеном материјалу и техници зидања.

За дрвени свод у првом травеју брода цркве готово су сви испитивачи мислили да је доцнијег порекла и да је уместо њега постојао зидани. Да би се то утврдило обијен је малтер са западног чела попречног, ојачавајућег лука, од венца на више и на истој висини са северног зида, где су се могли очекивати трагови ранијега зиданог свода. На оба места, међутим, постоји лепо зидано лице зида што показује да је и раније постојала над овим травејем дрвена конструкција. Било је јасно да се она морала разликавати од затечене, јер је тадашњи дрвени свод био нешто нижи од темена попречног лука. Утврђено је да су ребра свода стара, везана дрвеним клиновима, па

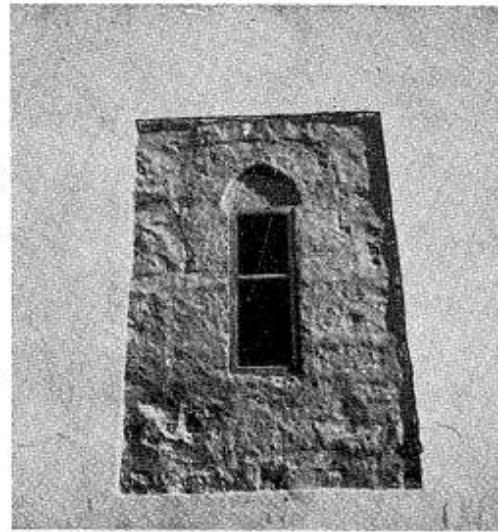
се могло претпоставити да су она доцније прерађена и да је на њих са доње стране закована нова дашчана облога са лајснама, Првобитна конструкција је дакле, била дрвена. Она је због висине попречног лука морала имати лучни облик и пратити његову кривину.

Целокупан, првобитан изглед првога травеја цркве ипак није могао бити утврђен. Наиме, на 4,08 м од пода цркве, уз бордуру која оивичава највишу зону зидних слика, налазе се на јужном и северном зиду, на растојању од око 80 цм, трагови правоугаоних отвора за дрвене греде. Греде су, дакле, биле постављене у попреченом правцу. На њима је вероватно био дашчани под, јер изнад те висине нема сликаних површина. У току чишћења живописа, на пиластрима са којима се према истоку овај травеј завршава, сликар З. Зековић је открио вертикалне жљебове у које је вероватно била углављена дрвена преграда, којом је у првом травеју формирана припрата. Никакви други трагови раније конструкције нису откривени, па се не зна да ли је и простор изнад припрате у првом травеју коришћен и на који начин је била затворена вертикална површина, од хоризонталне конструкције, тј. плафона припрате до темена попречног лука. Зато је пројектом предвиђено да се у том делу поставе само попречне дрвене греде.

За предвиђање радова којима ће грађевина добити првобитан спољни изглед, било је неопходно утврдити некадашњи облик крова и врсту првобитног покривача. На фотографији из 1911. године, а изгледа и на Каницовом цртежу, грађевина већ има исту силуету какву је имала пре почетка конзерваторских радова, иако је кровни покривач клис који није одговарао тадашњем малом нагибу кровова цркве. Пошто је предходно утврђено да је малтер на фасадама цркве из новијег времена, јер је справљен са цементом и да су испод њега сачуване оригиналне, дерсоване спојнице (сл. 14) обијен је сав малтер са фасада цркве. После тога могло се утврдити да су горњи делови грађевине дозидани чиме је смањен нагиб кровова, а исто тако да су президани сви калкани на цркви (пл. V, VI, VII). Посебно је испитано постоље тамбура цркве. Оно је у основи правоугаоног облика а његов је кров делимично затварао четири прозора на тамбуру, те је било извесно да је његов облик из доцнијег времена. Предходно су проучена постоља тамбура правоугаоне основе и начин њиховог покривања. Пре него што изложимо закључке морамо поменути да су кубична постоља квадратне

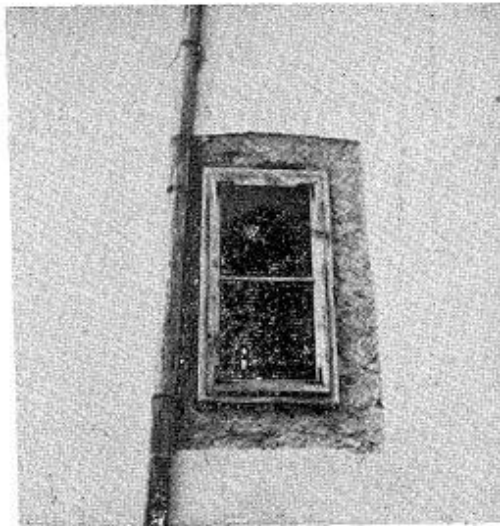
7. Манастир Благовештење, под Кабларом, горњи део пиластра — носача куполе на јужној страни
7. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, la partie supérieure du pilastre — porteur de la coupole du côté sud

8. Манастир Благовештење, под Кабларом, сачувани оригинални прозор на северном краку трансепта
8. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, la fenêtre originale conservée sur le rameau sud du transept

9. Манастир Благовештење, под Кабларом, прозор на јужном краку трансепта са остатком дела линете првобитног прозора
9. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, la fenêtre sur le rameau sud du transept avec le reste de la «linet» (petite fenêtre, ouverture au dessus de l'arcade) de la fenêtre originale.

10. Манастир Благовештење, под Кабларом, прозор на апсиди са остатком врха оживалне линете првобитног прозора
10. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, la fenêtre sur l'abside avec le reste du sommet de la «linet» (petite fenêtre, ouverture au dessus de l'arcade ogivale de la fenêtre originale)

основе најбројнија, јер су конструктивно најоправданија. Код њих зидови кубичног постоља леже на попречним луцима — носачима куполе, те они повећавањем оптерећења над ослонцем неутралишу хоризонталне потиске. Када је постоље правоугаоне основе, његов се северни и јужни зид ослања на периметралне зидове, или код грађевина које имају трансепт на њихове сводове као што је случај код нашег примера. Оваква постоља су могла бити последица неукости мајстора градитеља и тежње да се следе просторни облици старијих рашких цркава, а да се при томе није довољно разумевала њихова структура. Код наше цркве, пошто је кров постоља затварао извесне прозоре на тамбуру, морало се мислити да је такав облик настао доцније.

Проучавањем постоља правоугаоне основе утврђено је да је код неких примера оно ниже од слемена крова брода цркве, те се на источној и западној страни губи у крову брода цркве. Такође, има примера да постоље није хоризонтално завршено, већ његова источна и западна страна има облик двоводног крова. Постоља међутим, која се завршавају хоризонтално у висиви слемена крова као што је било на цркви манастира Благовештења, нема.

Првобитни облик дела око тамбура наше грађевине разјашњен је тек после дизања дела кровног покривача и чишћења извесних спојница. Констатовано је да је на западној страни изнад попречног лука, носача куполе, зид тамбура увучен у односу на зид постоља за 44 цм, а да је западни зид постоља у равни чела лука. Део једновремен са луком одговара приближно дужини западне стране октогона, а по висини иде до 48 цм испод прозора на тамбуру. У њему је сачуван траг раније слемењаче (пл. III и сл. 15). Остали део постоља је доцније дозидан, што се могло закључити по јасно израженој дилатацији између ова два дела (сл. 16 и 17). И друге чињенице су говориле да је постоље накнадно дозидано. Тако сама конструкција тамбура, који у подножју на 74 цм од доње ивице прозора има пажљиво озидани камени сокл обухваћен унакрсно постављеним дрвеним затегама, показује, да са северне и јужне стране није било зида који се са тамбуром конструктивно повезивао. Северни и јужни зид постојећег постоља удаљен је од тамбура за 55 цм. Ови зидови су веома небрижљиво зидани, ситним ломљеним каменом тако да им је дебљина веома мала. Само су углови зидани лепо тесаним блоковима сиге. Зидови су положени на сводове трансепта и у доста широкој дилатацији између сводова и

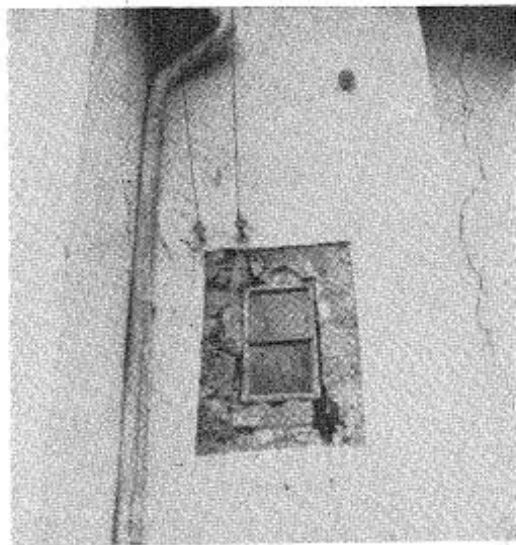
постоља било је прашине и ситних отпадака дрвета, вероватно од раније кровне конструкције, а малтер којим је зидан трпанац у подножју тамбура разликавао се од малтера у зиду постоља. Уочен је још један траг који показује да тамбур није имао такво постоље. Наиме, око тамбура на 13 цм испод доње ивице прозора видљив је хоризонталан траг малтера. До те висине допирао је некадашњи кров. Морамо подвући чињеницу да је траг хоризонталан, јер он показује да кров није могао бити не само на правоугаоној него ни на квадратној основи. У оба случаја он би по дијагонали основе био уз зид тамбура на већој висини него уз стране паралелне са постољем, изузев када би кров био на постољу који се не завршава хоризонтално, већ северни и јужни зид двоводно, што није био случај код нашег постоља.

Изложени подаци о постољу тамбура упутили су нас на тражење примера куполног ансамбла без постоља. Постоје бројни случајеви да тамбур излази непосредно из крова над бродом цркве. За нашу грађевину се такво решење није могло претпоставити због трансепта. Сложенију, међутим, варијанту овога решења имају извесне цркве код којих је око тамбура формиран посебан, конусног облика кров великог нагиба, који се такође утапа у кров над бродом цркве. Овај задњи облик имала је Петковица код Шишатовца, која је постојала већ крајем XVI века, а судећи по приказима на старим гравирама, такав облик имала је и црква манастира Шишатовца, која је из основе обновљена 1764. године. Изгледа да је сличну конструкцију имала и црква манастира Кувеждина која је са почетка XV века.³

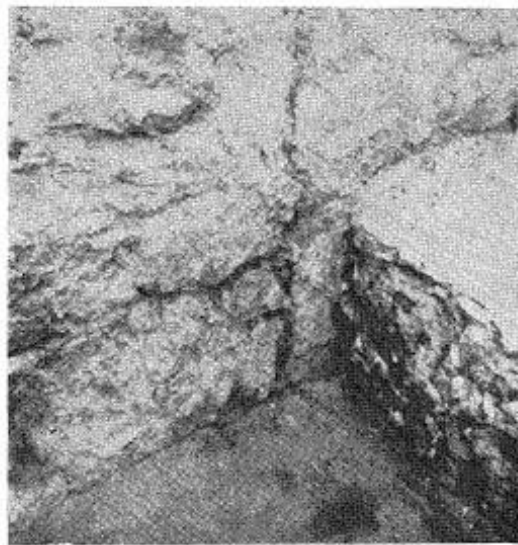
Немамо већи број аналогних примера, јер има веома мало сачуваних оригиналних кровних конструкција. Па ипак, нећемо погрешити ако претпоставимо да је такав облик куполног ансамбла био чешћи и да је и наша црква једна од тих представника (пл. VIII).

У току даљег откривања грађевине, могло се утврдити да постоље није у целини једновременно. Горњи део којег чине три реда крупнијег камења као и код обимних зидова, додат је доцније. По начину зидања дозидани део се видно разликовао, а на западној страни се видела у висини дозиданог

³ Манастир Кувеждин је 1716. године знатније страдао, те су га обновили монаси из манастира Сланци. Црква није проучавана, те се не зна да ли је и у којој мери прерађена, односно да ли је изглед куполног ансамбла изворан или из времена обнове.

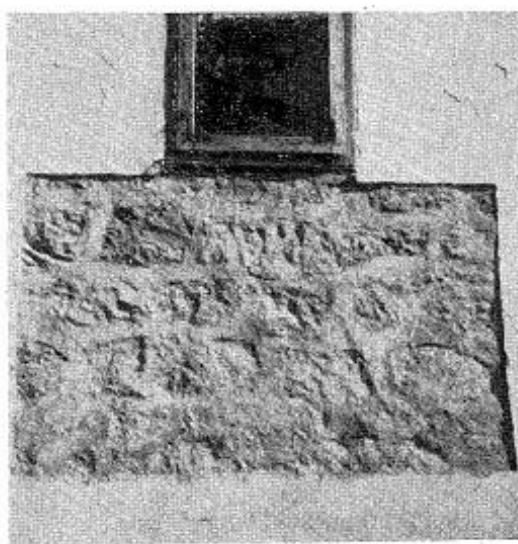
11. Манастир Благовештење, под Кабларом, прозор на јужној страни олтарског простора са делом линете, подпрозорником и једним допрозорником првобитног прозора
11. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, la fenêtre du côté sud de l'emplacement de l'autel avec une partie de la «linette» (petite porte, ouverture au dessus de l'arcade), la fenêtre en dessus et une fenêtre adjointe à la fenêtre originale

12. Манастир Благовештење, под Кабларом, дилатација између зида наоса и припрате на јужној страни
12. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, dilatation entre le mur du naos et du narthex du côté sud

13. Манастир Благовештење, под Кабларом, сонда у унутрашњости припрате
13. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, sonde à l'intérieur du narthex

14. Манастир Благовештење, под Кабларом, сачуване оригиналне дерсоване спојнице на јужној фасади цркве
14. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, les jointures originales conservées sur la façade sud de l'église

дела дилатација која је то потврђивала (сл. 18). При одређивању будућег изгледа куполног ансамбла и целе грађевине стало се на становиште да би требало реконструисати онај облик који је грађевина имала пре задњих дозиђивања. Није утврђено када је саграђено постоље тамбура. Свакако пре 1868, јер на Каницовом цртежу постоји, па се чинило, чак и ако се изворни облик знатније разликовао од затеченог, да је најоправданије сачувати и оне битне промене на цркви које показују настојање да се она изгледом приближи рашким узорима.

Остало је да се утврди какав је био првобитан кровни покривач. С обзиром на време у које је црква саграђена, могло се претпоставити да је она била покривена шиндром, каменим плочама, ћерамидом или неким другим производом од печене земље. Видели смо да је пре дозиђивања горњих делова цркве, кров био већег нагиба чему одговара од поменутих покривача једино шиндра или цреп, сличан данашњем равном црепу, чија је употреба код нас, на основу графичких приказа, утврђена на већем броју случајева. Клис и шиндра такође су веома често коришћени. Др. Б. Павловић у својој студији цркава брвнара у Србији наводи да су клис имале Троноша и Вољавча и уједно се осврће на опис градње цркве у Стенику код Чачка, коју граде браћа Мрњачевићи и „покривају јеловијем клисом“ Клис и шиндра су се веома много користили у централном и источном делу Србије где је било много шума, а традиција грађења у дрвету веома стара, те податак да је 1644. године манастир покривен шиндром, можемо сматрати да се односи и на цркву, иако се она изричито не помиње.

* *

Пре него што завршимо са делом који се односи на резултате испитивања цркве манастира Благовештења, морамо се осврнути на досадашња разматрања времена настанка грађевине. Испитивачи који су се бавили овим питањем нису сасвим сагласни. Тако В. Петковић претпоставља да би грађевина могла бити старија од XVII века. После извршених испитивања могло се закључити да је цела грађевина једновремена, изузев постоља тамбура и горњих делова периметралних зидова, који су млађи. Тада је утврђено да доњи део постоља представља другу фазу у изградњи цркве, а да су иза тога дозидани горњи делови на обимним зидовима, и надвишење постоља тамбура. Једно питање се ипак није могло об-

јаснити. У току конзерваторских радова се, наиме, показало да се слеме крова над апсидом и над источним травејем, не може више спустити, иако је то због прозора на тамбуру било потребно. По обимним зидовима се свуда, после уклањања надзидних делова, наишло на дрвене греде — серклаже којим су зидови били завршени, те је њихова некадашња висина извесна. Велика висина конхе и свода над источним травејем је, дакле, разлог да се слеме кровова није могло више спустити. За превелику висину конхе се могло наћи објашњење претпоставком да је она саграђена после рушења о којем говори Вук, али се на тај начин није могла објаснити висина свода у олтарском травеју, јер је живопис на њему по досадашњим сазнањима једновремен са осталим живописом у цркви. Надзиђивање обимних зидова је изгледа једновременно са изградњом свода у источном травеју, па уколико се и после поновног проучавања остатака живописа на своду у овом травеју не утврди да су он и надзидани делови обимних зидова из доцнијег времена, остаје да се раније фазе изградње цркве ставе у време пре XVII века.

Поред разјашњења ових питања, било би значајно утврдити да ли је црква изграђена на темељима старије цркве. Темељи, због бетонског обруча нису могли бити испитани са спољне стране а у сонди код споја припрате и наоса цркве примећен је и код зида наоса хоризонталан слој малтера између темеља и суперструкције, али на ос нову тога податка се није могао донети коначан суд. Традиција приписује цркви далеко старије порекло, што је случај код других цркава за које је доказано да је она неоснована. И поред тога, због чињенице да је постојао континуитет културних места и да су цркве грађене на месту старијих храмова, не би било искључено да је данашња грађевина на остацима неке старије цркве, чак и другог просторног склопа. Пошто у току конзерваторских радова постоје све могућности да се црква у целини испита, а темеље и просторе који црква покрива могуће је сондама испитати у унутрашњости цркве, то су аутори пројекта таква испитивања предвидели у склопу конзерваторских радова.

* *

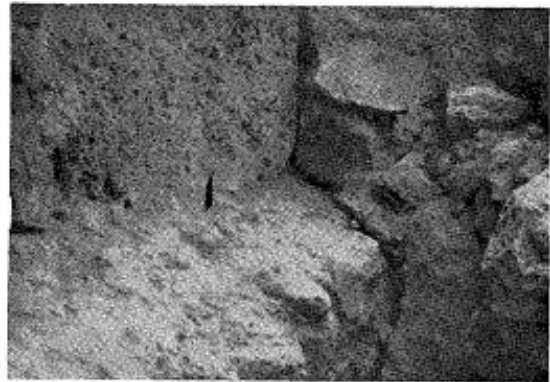
Конзерваторски радови у цркви започели су као што је речено 1966. године на основу предходног пројекта инг. О. Храбовског. У наставку је вршена реконструкција

15. Манастир Благовештење, под Кабларом, траг раније слемењаче
 15. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, trace de l'ancienne (slemenjače)

15

16. Манастир Благовештење, под Кабларом, дилатација између тамбура, његовог сокла и зида кубичног постолја
 16. Le monastère Blagoveštenje sous Kablar, dilatation entre le tambour, son socle et du mur du support cubique

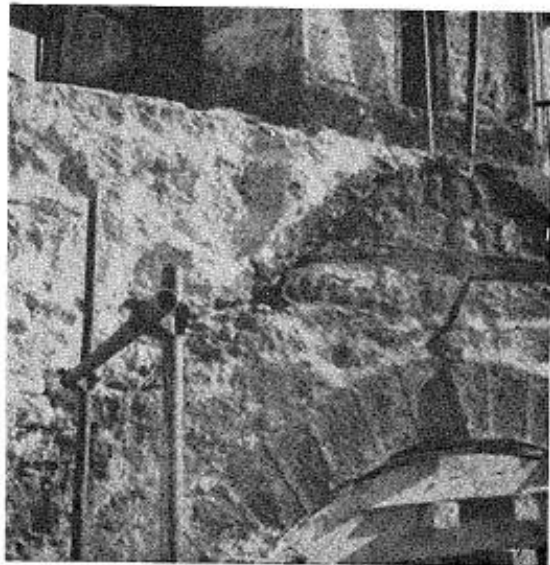

16

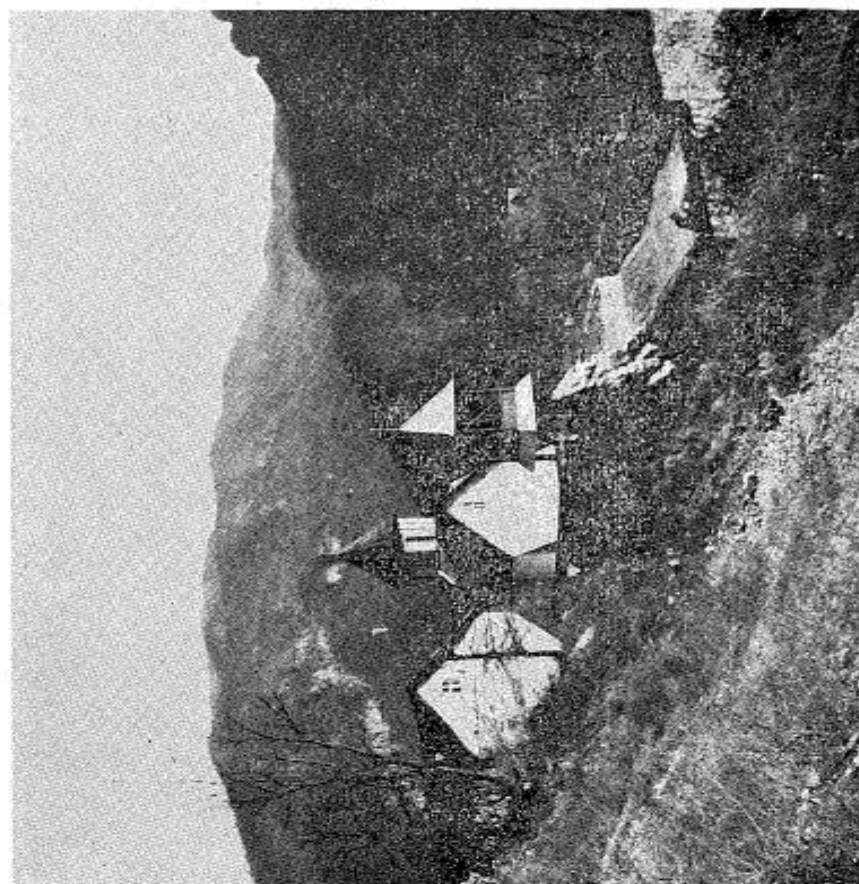
17. Манастир Благовештење, под Кабларом, дилатација између сокла тамбура а кубичног постолја
 17. Le monastère Blagoveštenje, sous Kablar, dilatation entre le socle du tambour et le support cubique

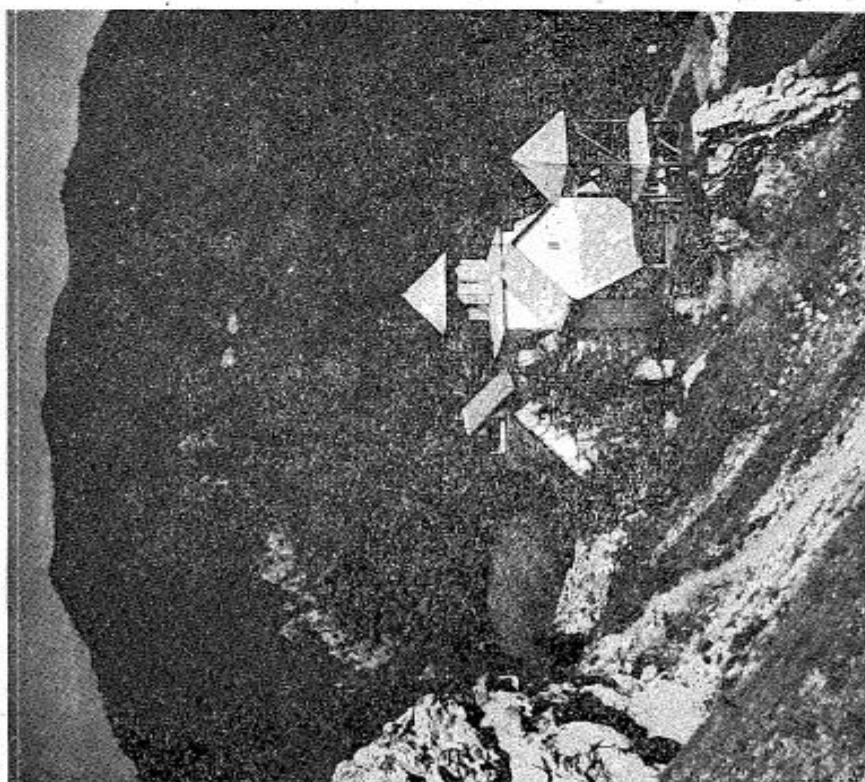
17

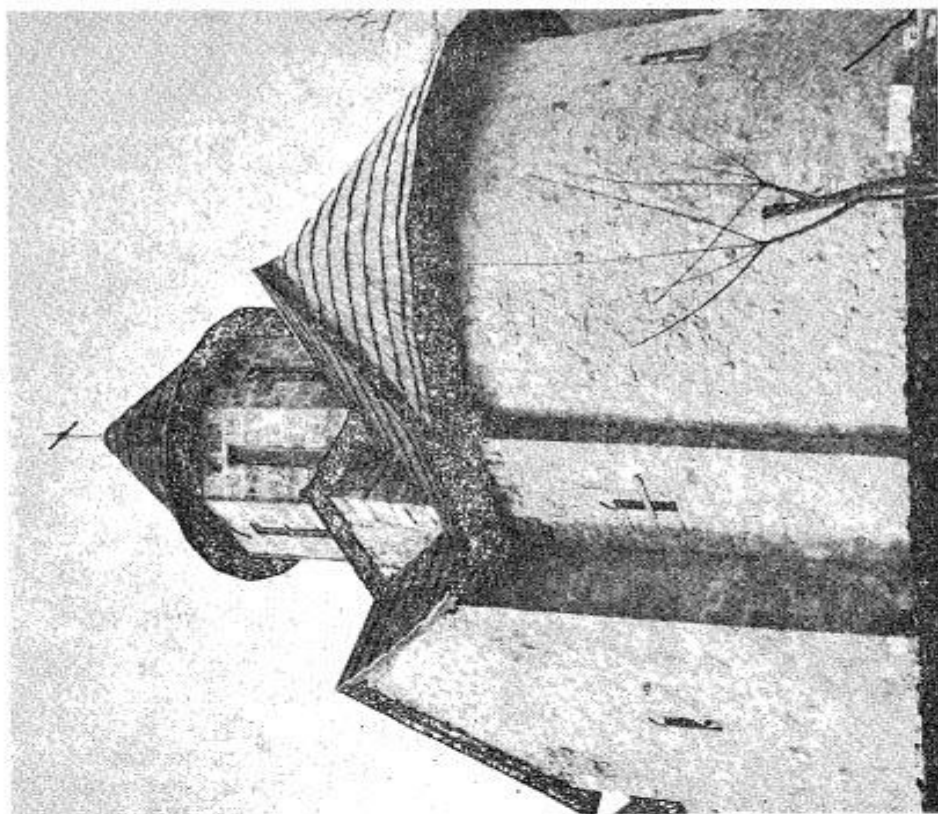
18

19. Le monastère Blagovestjenje, sous Kabljar, l'aspect de l'église et du clocher du nord --- ouest, avant et après les travaux de conservation

19. Манастир Благовештење, под Кабларом, изглед цркве и звоника са северо-запада, пре и после конзерваторских радова

20. Le monastère Blagovestjenje, sous Kablar, l'aspect de l'église du sud — est, avant et après les travaux (photo de R. Živković)

20. Манастир Благовештење, под Кабларом, изглед цркве са југо-истока пре и после радова. После радова снимак Р. Живковић

прозора на јужном зиду олтарског простора, на апсиди и на јужном делу трансепта. Реконструкција је извршена према сачуваном прозору на северном краку трансепта и према откривеним остацима ранијих прозора (сл. 8—11). Све веће пукотине на фасади и у унутрашњости и делови непосредно уз пукотине су президани, а зидови око пукотина инјектирани. Такође су фуговани сви президани делови као и цело спољње лице зида апсиде.

Пошто су у темену трију лукованосача куполе (на источној, западној и јужној страни), настале велике пукотине због померања ослонаца и оштећења горње зоне пиластара, пројектом је било предвиђено померање лукова и враћање у ранији положај паралелним потискивањем ослонаца и издизањем темена лука. У два маха су, једном помоћу механичких, а подом хидрауличним дизалицама, вршени покушаји враћања лука у првобитан положај, али овај подухват није успео. Сви ови радови као и презиђивање горњих делова пиластера извршени су до краја 1968. године. Радове је организовао и водио Народни музеј у Чачку, а пројектанте је Музеј повремено позивао да изврше преглед радова. Године 1969. Народни музеј и Републички завод за заштиту споменика културе у Београду су се споразумели да стручњаци Завода преузму сав стручни надзор. Од тога времена извршени су сви остали радови на цркви.⁴

Одмах на почетку радова 1969. године извршено је вађење сводара из темена уз пукотине на три лукованосача куполе и замена сводара већим блоковима којима су у потпуности затворене пукотине. По завршетку ових радова подигнута је стара кровна конструкција и започело уклањање надзиданих делова са периметралних зидова, а потом обезбеђење суперструктуре грађевине армиранобетонским серклажима по обиму у горњој зони и изнад екстрадоса сводова. Систем статичке асанације и врсту уграђених конструкција за стабилизацију цркве детаљније је описао инг. О. Храбовски (види чланак који се на ово питање односи).

Израђена је нова кровна конструкција. Њоме, као и прерадом калкана, реконструисан је онај изглед који је грађевина имала пре задњих поправки. Пројектом је била предвиђена израда новог трема пред

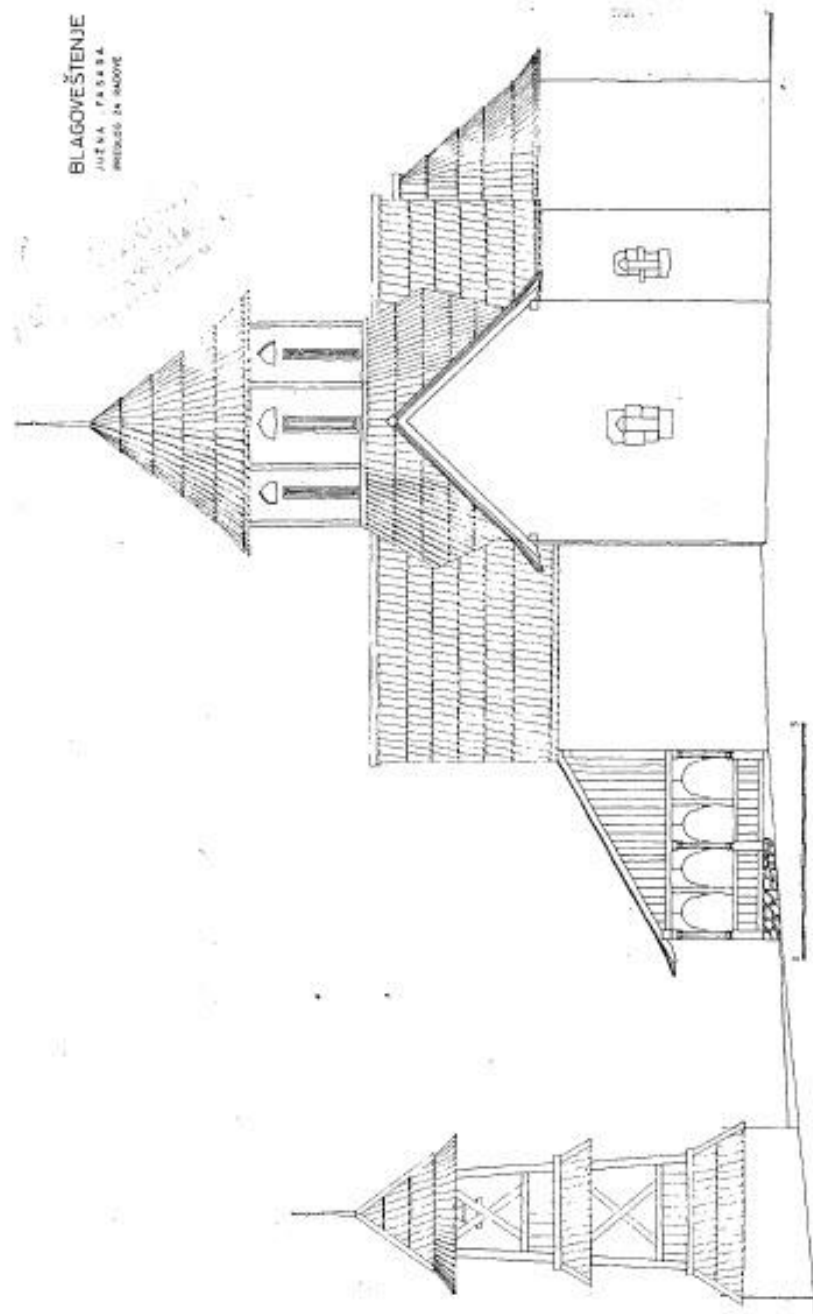
црквом као и прерада затеченог звоника (сл. 19—23). За првобитан трем се знало да је имао једноводан кров, а била је позната висина слемена. Знало се да је трем имао исту ширину као и црква, али му није била позната дужина. После уклањања затечене припрате и њеног плочника⁵ испитан је простор испред цркве. Тада је откривен западни зид некадашњег трема на 2,0 м од западног зида цркве, чиме су утврђени сви елементи њеног просторног облика. Нису били познати детаљи конструкције и дрворезбарени украси којих је на трему свакако било. Пројектом је било предвиђено да се трем начини по угледу на трем цркве манастира Клисуре који је из XVII века. Стручна Комисија је прихватила овај предлог. Треба, међутим, поменути да је на Каницовом цртежу цркве манастира Благовештења трем једноставнијег облика: он има само вертикалне носаче и јастуке. Вероватно су и они били украшени, што се на основу цртежа није могло утврдити. Није била предложена реконструкција трема према Каницовом цртежу, јер би она у појединостима била произвољна, а поред тога није било никаквих доказа да је приказан трем првобитан, док усвојени трем, (сл. 23) поред тога што има лепше облике, у већој мери затвара вертикалне површине трема, што је за сачувани живопис на западном зиду наоса било повољније. Треба поменути и чињеницу да на Каницовом цртежу трем има и бочни улаз на северној страни, што се такође није могло начинити. Да би се наине, спречило да се преко каменог постоља трема сливају падавине у трем, снижен је ниво терена на северној страни. То снижење није било довољно да би се могао отворити улаз на северној страни, већ би се морала битније мењати затечена пластика терена, што се због околних грађевина није могло учинити.

Пројектом је предвиђено да се на цркви начине дрвена врата што до сада није урађено. Данашња врата имају оквир од дрвених гредица, па је таква конструкција са кушацима и шаркама, предвиђена и за нова. Није, међутим, искључено да су првобитна врата имала вертикалну осовину убачену у камени оквир, што ће се проверити доцније и уколико буде потребно променити конструкција.

У току конзерваторских радова је примећено да постоје са унутрашње стране прозорских оквира вертикална удубљења и

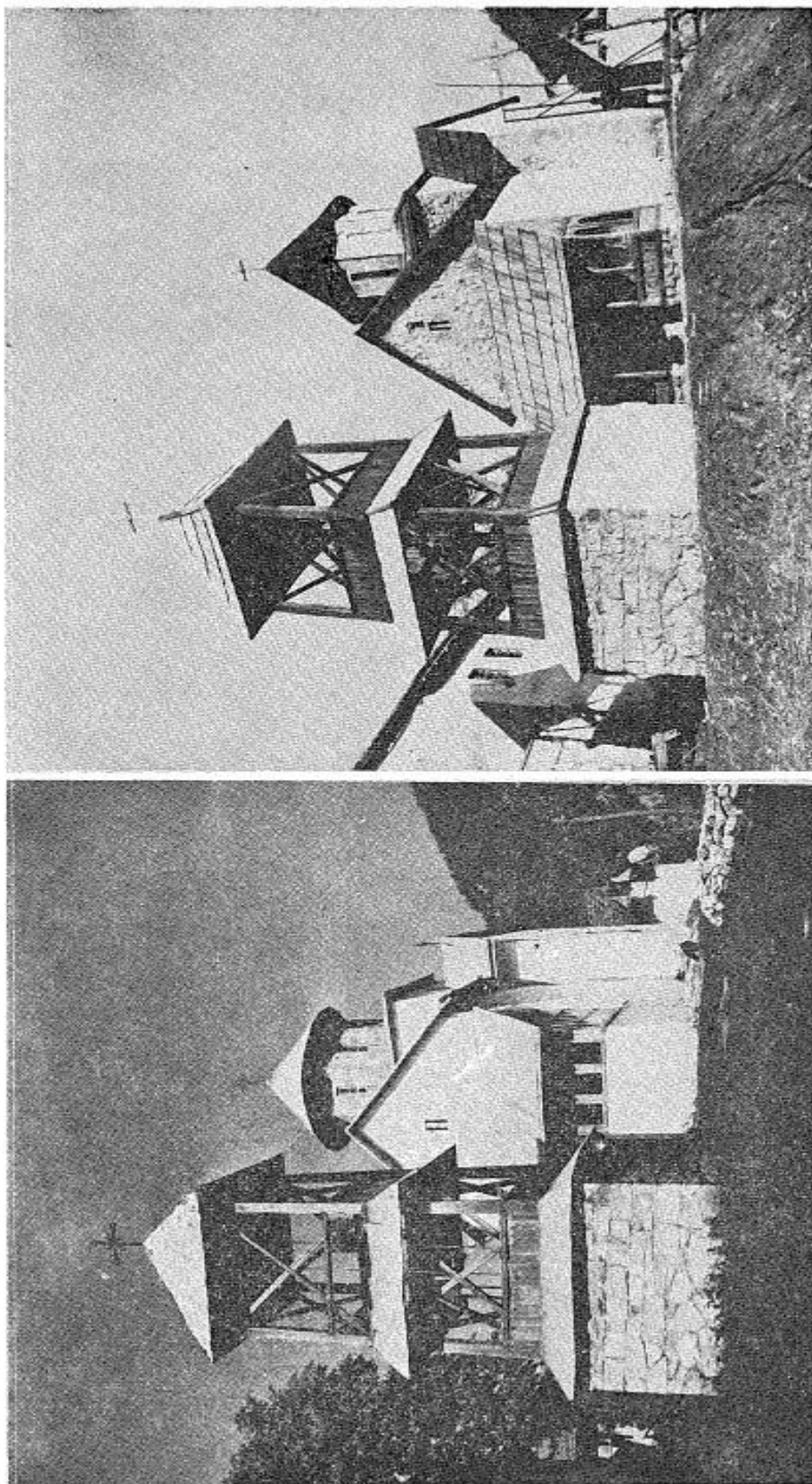
⁴ О току радова 1970. године, када су обављени најобимнији послови на цркви, сталан стручни надзор је вршио техничар Завода М. Грујић. Благодарећи његовом залагању и труду радови су пажљиво и савесно изведени

⁵ У току рушења припрате утврђено је да су зидови грађени продужним малтером, што је потврдило претпоставку да је она из најновијег времена.

VIII. Манастир Благовештење, под Кабларом, теоријска реконструкција првобитног изгледа цркве

VIII. Le monastère Blagovestjenje, sous Kablar, la reconstruction théorique de l'aspect original de l'église

21. Манастир Благовештење, под Кабларом, изглед цркве, трема и звоника са запада, пре и после радова. После радова снимао Р. Живковић

21. Le monastère Blagovestjenje, sous Kablar, l'aspect de l'église, portique et du clocher de l'ouest, avant et après les travaux (photo de R. Živković)

22. Манастир Благовештење, под Кабларом, звоник цркве после завршених радова, снимак Р. Живковић

22. Le monastère Blagovestjenje, sous Kablar, le clocher de l'église après les travaux achevés (photo de R. Živković)

хоризонтална за неку врсту мандала, па је закључено да су са унутрашње стране постојали дрвени капци. Исти такви трагови доцније су констатовани и на цркви манастира св. Тројице под Овчаром. Предвиђено је да се и дрвени капци реконструишу.

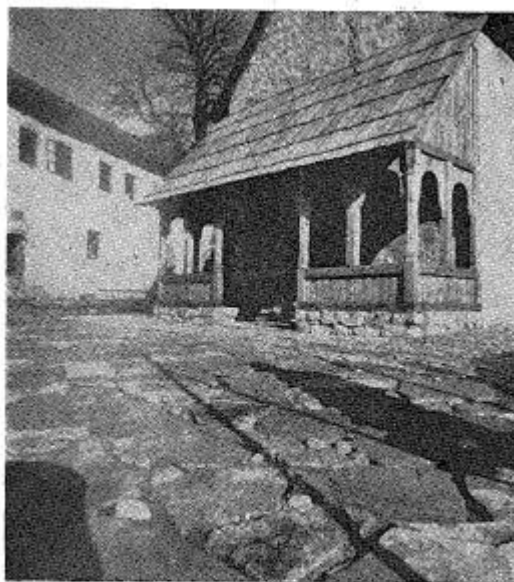
Од црквеног намештаја предвиђено је да се архијерејски престо и налоњ из XVII века конзервирају, а исто тако и сачувани делови првобитног иконостаса, а потом иконостас реконструише и врати на своје некадашње место.⁶ Предвиђена је и израда осталих делова црквеног намештаја: певница, свећњака, као и постављање потребних светлећих тела. Пројектом је предвиђено да нова дрвена певница буде једноставне конструкције и декорације са уграђеним светлећим телом. Пројектанти су сматрали да су то основни услови које би тај нови намештај требало да испуњава. Поред тих услова, она мора да се пропорцијама и бојом уклопи у ентеријер цркве, те ће се тек после чишћења и конзервације зидних сли-

ка, постављања старог иконостаса и архијерејског престола наћи облик и декорација која ће у потпуности одговарати ентеријеру. Облик свећњака, нарочито оних који буду постављени испред иконостаса такође се мора упоредо разматрати. У манастиру се чувају остаци мермерних свећњака, који су вероватно из XVII века и које имају готово све манастирске цркве у Србији и Црној Гори, па је њихов облик могуће у целини реконструисати. Карактер саме грађевине и њеног ентеријера, далеко више даје основе да се претпостави да су првобитни свећњаци били дрвени, па се аутори пројекта залажу да се таква два свећњака, израђена по узору на старе, начине и поставе испред иконостаса.

За осветлење у цркви је предложено да се инсталација спроведе испод пода, а у централном простору цркве и у првом травеју наоса поставе у угловима у горњој зони рефлектори, којима ће се осветлити живопис у цркви и добити довољно јако индиректно осветлење у целој унутрашњости.

⁶ У елаборату за радове је и опис сачуваних делова иконостаса и његова реконструкција, што је обрадила кустос Народног музеја у Чачку, Душанка РанковићВучићевић. —

Милка ЧанакМедић

23. Манастир Благовештење, под Кабларом, изглед трема испред наоса цркве, снимак Р. Живковић
23. Le monastère Blagovestjenje, sous Kablar, l'aspect du portique (galerie) devant le naos de l'église (photo de R. Živković)

BLAGOVEŠTENJE SOUS KABLAR

Près de Ovčar Banja, sous Kablar, se trouve le monastère avec l'église dédiée à l'Annonciation. D'après l'inscription qui se trouve audessus de la porte ouest, l'église a été construite en 1602. La question de la stabilité de l'église du monastère s'est posée à deux reprises et cela sérieusement. Pour la première fois à l'occasion du creusement du tunnel pour le chemin de fer tout près du monastère, et après pendant le creusement du tunnel sous le monastère pour l'installation génératrice de courant. Le bâtiment était dans un très mauvais état et le Musée National de Čačak a entrepris des travaux de conservation dans elle. Le projet pour la stabilisation totale, la revalorisation et l'aménagement de la cour du monastère, a été établi par l'ing. arch. O. Hrabovski, Assistant de la Faculté d'architecture à Beograd et l'arch. M. Čanak Medić, conservateur supérieur.

Au cours des travaux de recherches sur l'église, on a pu conclure que celle-ci n'appartient pas à une seule époque, mais que dans la seconde phase de construction, d'après le socle du tambour, on a par la suite maçonné les parties supérieures des vastes murs supérieurs et cela en parties ainsi que la partie supérieure du socle du tambour. L'auteur de cet article attire l'attention sur la nécessité

de nouvelles études sur les peintures murales dans l'église qui datent de 1632, pour pouvoir confirmer si, dans toutes les parties de l'église, elles appartiennent à la même époque. Il est possible que la construction de la dernière phase de l'église soit de la même époque que la peinture dans celle-ci, à cause de quoi, la phase plus ancienne pourrait être fixée avant l'année qui est mentionnée sur l'inscription de la porte occidentale, comme année de construction de cette église.

Depuis 1966, de grands travaux de conservation sont exécutés sur cette église. La reconstruction des fenêtres de l'église a été réalisée, le plombage des fissures, injections, et remplissage des jointures des pierres murales. On a exécuté une superstructure de la bâtisse avec des cerclages de béton armée d'après les dimensions de la zone supérieure et audessus de l'extrados des voûtes. On a exécuté une nouvelle reconstruction de la toiture. A celle-ci comme au remaniement du «kalkan» on a redonné l'aspect que la bâtisse avait avant les dernières réparations. On a éliminé le narthex de l'époque récente et construit devant l'église un portique en bois, tel que, d'après les présentations graphiques, il existait déjà avant.

Milka ČanakMedić

